

3. Філософія Середньовіччя

С

Тертуліан а

Ми тому небажані, що голосно називаємо цим єдиним іменем Бога, від Якого все і Якому все підвладне. Засвідчи, душе, коли ти знаєш це. Бо ти, як ми чуємо, відкрито зі всією свободою, якої у нас нема, промовляєш так: «Що Бог буде давати» і «Коли Бог захоче». Цими словами ти вказуєш, що існує Той, Владу Якого ти визнаєш і на волю Якого звертаєш свій погляд. При цьому ти стверджуєш по іменах: Сатурн, Юпітер, Марс, Мінерва. Ти бо стверджуєш, що існує лише один Бог, і лише Його ти називаєш Богом; тому, коли ти й тих називаєш богами, зрозуміло, що ти користуєшся чужим взятим у борг іменем. Не прихована від тебе природа того Бога, Якого ми проповідуємо. «Бог благий», «Бог благодворить» — ось твій глас. І ти додаєш: «Людина лиха», — вказуючи цим протиставленням, непрямо та фігурально, що людина лиха саме тому, що віддалилася від Благого Бога. Ти також, як це належить християнину, проголошуєш, що Бог є добром і в благості є джерелом усякого благословення (це у нас вважається найвищим таїнством вчення та спілкування): «Бог тебе благословить». Але коли ти благословення Боже перетворюєш у прокляття, то так виходить, що разом із нами визнаєш Владу Його над нами.

Тертуліан. Вибрані твори.

Філософи й еретики розмірковують про одні і ті ж предмети, заплутуючи себе одними й тими ж запитаннями: «Звідкіля зло і для чого воно?», «Звідки взялась людина і як вона виникла?» Нещодавно Валентин (гностик) запропонував таке питання: «Яким же є початок Бога?» Якщо його послухати, то виходить, що це якийсь фантом. Філософи і еретики розпадаються на секти, вони є заклятими ворогами один одному. Своїми суперечками вони стомлюють силь-

ніших, перемагають слабших, заплутують інших. «Усі їхні вчення з'явилися пізніше від Істини: Істина існувала споконвічно, а хибні погляди потім». Критерієм істини є однаковість, одностайність, одноманітність та стародавність. «Вчення наше є стародавнішим за будь-яке; а тому воно є істинним». Погляди ж античних філософів та еретиків — тимчасові, плінні, хибні. «Але що є спільного між Афінами і Єрусалимом. Між Академією і Церквою, між еретиками і християнами?»

...Ми не потребуємо ані допитливості після Ісуса Христа, ані досліджень після Євангелія.

Тертуліан. Апологія.

Ми віруємо, що існує єдиний Бог, творець світу, створеного з нічого Словом Божим, народженим раніше від усіх віків. Ми віруємо, що Слово це є Син Божий, який багаторазово являвся патріархам під іменем Бога, надихав пророків, спустився за велінням Бога в діву Марію, втілювався і народився нею: що Слово це — Господь наш Ісус Христос, який проповідував Новий Завіт і Нове обіттування царства небесного. Ми віруємо, що Ісус Христос звершив багато чудес, був розп'ятий і на третій день по своїй смерті воскрес, і вознісся на небо, де сів праворуч від Отця свого. Що він замість себе послав Духа Святого, аби освячувати свою церкву і керувати нею...»

Тертуліан. Символи віри.

Климент Олександрійський

а

Мені лишається лише дивуватися тому, як це деякі наважуються називати себе неперевершеними та гностиками, в своїй пихатості та гордовитості себе навіть вище апостола ставлячи. Павло сам зізнається: «Говорю так не тому, що я вже досяг чи вдосконалився; але намагаюся, чи досягну я, як досяг мене Христос Ісус. Браття, я не визнаю себе досягши цього, а тільки, забуваючи задне та простягаючись уперед, прямую до цілі, до шанування вищого звання Божого у Христі Ісусі. Він вважає себе досконалим, оскільки від попереднього життя відмовився і до кращого прагнути почав, а не тому він вважає себе досконалим, щоб дійсно досконалим був у гнозисі, а тому що він до неперевершеності ще прагне. Тому він додає: «Тому, хто з нас досконалий, так повинен мислити». Зрозуміло, що він ро-

зуміє під досконалістю зречення гріхів, воскресіння для віри в єдиному Досконалому, рівно як забуття гріхів, що позаду нас лишаються».

Климент Олександрійський. Педагог.

Августин Аврелій

а

Частина IV

Небо й земля дають очевидний доказ, що вони створені

Існує небо і земля. Вони твердять, що їх створили, бо ж вони перемінюються, змінюються. А що не було створено, а все ж існує, те не може мати нічого такого, чого б не було вже раніше, інакше це вказувало б на непостійність та зміну.

Небо й земля волають також, що не вони самі створили себе: «Якщо ми існуємо, — це знак, що нас створили, бо ж не було нас перед нашим існуванням, отже, ми не могли створити себе». І цей їх голос — сама очевидність.

Отже, це Ти, Господи, створив їх: Ти гарний, бо ж і вони гарні; Ти добрий, бо й вони добрі; Ти існуєш, бо й вони існують. Але ж вони не є ні красою, ні добротою, ні буттям такою мірою, як Ти, їх Творець, і порівняно з Тобою вони ні гарні, ні добрі, і навіть не існують.

Це ми знаємо, і нехай дяка буде Тобі за це; а наше знання — це невігластво порівняно з Твоїм знанням.

Частина V

Увесь Всесвіт вийшов з одного Божого Слова

Але ж яким чином Ти створив небо й землю? Яким зряддям послуговувався Ти при творенні такої безконечності? Бо ж Ти не був у стані митця, який за своєю уявою формує тіло за допомогою іншого тіла, який уміє відтворити ті форми, що їх завдяки своєму внутрішньому зору бачить у собі. Але звідки взялася б ця його спроможність, якщо б Ти не створив її? Адже ті форми він надає матерії, що вже здавна існує, що посідає своє буття, як земля, камінь, дерево, золото тощо. Отже, звідки походило б усе те, коли б Ти не створив його? Ти дав митцеві тіло, Ти наділив його духом, який повеліває тілом, Ти дав матеріал, з якого він може щось зробити, Ти дав розум, яким він охоплює свій задум і бачить у собі те, що має намір

зробити поза собою, Ти наділив тіло відчуттям, за посередництвом якого він переносить від духу до матеріалу те, що виготовляє, і знову сповіщає духові, що зроблено, аби той у своїй глибині порадився з вищим суддею, правдою, чи добре виконано твір.

Усі ці речі прославляють Тебе як Творця всіх речей. Але ж яким чином, Боже мій, Ти створив небо й землю? Це ж очевидне, що Ти створив небеса й землі ні на небі, ні на землі, ба, навіть не в повітрі, ані під водами, що також належать до царства неба й землі. Ані у Всесвіті Ти не створив Всесвіту, бо ж він не мав місця, де б міг існувати до того, як був створений для існування. Ти не мав у руках нічого, що могло б придатися Тобі для створення неба й землі. Бо звідки ж узявся б той матеріал, якщо б Ти не створив його, звідки Ти міг узяти те, чого Ти не створив і з чого можна було б щось створити? Бо хіба існує що-небудь, що не завдячувало б свого існування Твоєму існуванню?

Отже, «Ти сказав, і вони сталися», і це Ти створив їх Словом Твоїм.

Частина VII

*Звідки ж походила матерія?
Чи небо більше і краще за землю?*

...Ти створив небо й землю, не беручи їх із Своєї субстанції, бо інакше це було б щось, що дорівнює Єдинородному Синові Твоєму, а в подальшому й Тобі. І це було б зовсім не слушно, якби те, що не походить від Тебе, дорівнювало Тобі. А поза Тобою не було нічого, з чого б Ти міг їх створити, Боже, Єдина Трійце Троїста Єдносте. Ось чому створив Ти з нічого небо й землю — велич і цю дешицю. Бо ж Ти всемогутній, і Твоїй доброті подобалося творити добрі речі: безкрає небо й невеличку землю. Ти був, а біля Тебе не було нічого. І саме з того нічого Ти створив небо й землю — ці дві речі, одна з яких наближена до Тебе, інша — ні до чого. Одна, що не має, крім Тебе, нічого кращого за себе, інша — не має нічого нижчого за себе!

Частина VIII

Первісна матерія створена з нічого

Але це небо небес Твоє, Господи. А щодо цієї землі, яку Ти дав синам людським, щоб її бачили й доторкались до неї, то вона не була такою, як ми її бачимо й доторкаємось тепер. Вона була «невидима й невпорядкована». Це була безодня, над якою не «мерехтіло жодне світло»: «Темрява панувала над безоднею», тобто ще глибше,

ніж у безодні, бо ця безодня уже видимих вод аж у своїх глибинах одержує якесь світло, що його спостерігають риби й тварини, які рухаються в ній. Але все це зборище було тоді майже нічим, бо ж було воно тоді зовсім безформне, але вже було готове набути форму.

Бо Ти, Господи, створив світ із безформної матерії; Ти узяв її з нічого, щоб зробити з неї майже ніщо. Звідси Ти вивів чудеса, якими захоплюємося ми, ми — сини людські. Бо ж чудове це тілесне небо, цей небосхил, установлений між водою й водою. А на другий день після створення світла Ти сказав: «Нехай станеться!» І сталося. Цей небосхил Ти назвав небом — небом цієї землі, цього моря, що Ти його створив третього дня, надавши видиму форму безформній матерії, створеній Тобою перед початком днів. Але це було небо цього неба, бо ж «на початку Ти створив небо й землю».

Що ж до створеної Тобою землі, то вона була тільки безформною матерією, бо ж вона була невидима, невпорядкована, і темрява над безоднею. Це ж із цієї невидимої, невпорядкованої землі, з цієї безформності, з цього майже нічого Ти хотів створити все те, з чого складається, хоча насправді не складається, цей неусталений світ, з його наочною нестійкістю, яка є причиною того, що ми відчуваємо час, і яка дає нам можливість вимірювати його. Бо ж те, що встановлює час, — це рух речей, чергування й зміна видів, матерія яких — це та невидима земля, про яку я вже говорив.

Августин Аврелій. Сповідь.

Боецій Северин а

III. Р6

Якою, одначе, оманливою, якою брідкою буває слава! Справедливо ж вигукнув автор трагедії:

О славо, славо! Скільки-то нікчем тобі
Вдалось озолотити, до вершин підняти.
(Еврипід «Андромаха», 319–320)

Чимало ж бо є таких, чиє гучне ім'я — від скорого до похвали чи хули людського невігластва. А щось огидніше й придумати годі! Хто чує звернену до себе вельми далеку від правди хвальбу, той одразу ж мав би паленіти від сорому. Та навіть коли б вона була виправданою, то що могла б додати до переконань мудреця, який не пустим розголосом, а власне, правдивістю переконань визначає міру свого добра? Врешті, якщо ширити славу свого ймення — це пре-

красно, то замовчувати її, виходить, — ганебно. Але ж, ми щойно про те говорили, все одно є чимало народів, до яких таки не може дійти слава якоїсь однієї людини; отже, кого вважаєш славетним, того десь по сусідству назвуть безславним. Та й взагалі, що стосується прихильності люду, то про неї зайве й згадувати, бо ж ні на якійсь справедливій думці вона не збудована, ані стійкою ніколи не буває. А вже якою то марністю, яким безглуздя є хизуватися знатним іменням, хто б того не бачив? Бо якщо та знатність — від слави, то вона ж не твоя, а чужа, бо знатність, заведено вважати, — у заслуженій славі предків. І якщо знаменитістю завдячуємо славі, то знаменитими, певна річ, є ті, кого уславлюємо. Отож, коли ти сам не є таким, то чужа знаменитість блиску тобі не додасть. Якщо ж у знатності роду таки є якесь добро, то воно, гадаю, єдине: аби знатні вважали своїм обов'язком принаймні не заплямувати чесноти предків.

Боецій С. Розрада від філософії.

Еріюгена а

Отже, Бог є творцем усього: спершу Він по своїй благості створив субстанції Всесвіту, що підлягали створенню, потім по своїй величчї вирішив наперед наділити дарами кожна з них згідно з їх положенням. З цих субстанцій власне природу людини Він підкорив розумній волі. Бо не тому людина є воля, що вона є власне воля, а тому, що вона є розумна воля. Насправді, якщо знищити розумну волю — то не буде й людини. Але не навпаки: нібито якщо знищити людину, то не буде і розумної волі — адже вона виявляється не тільки в людині, а й у янголів, і в самого Бога. Тут з необхідністю треба розглянути, що ця людська воля має від природи, а що — від дару. Адже коли цілком зрозуміло, що вона має по природі те, що вона є субстанціальна воля, залишається спитати, звідки в ній свобода. Тому кажуть не просто «воля», а «свободна воля». Отже, якщо вона має в своєму підпорядкуванні тільки те, що вона є воля, але не те, що вона свободна, залишається визнати, що якщо вона свободна, а це заперечувати безглуздо, то воля дарована їй як дар її Творця. І різниця між природою й вільним вибором буде така, як коли б людська воля отримала в своє підпорядкування не тільки те, що вона є, але й те, що вона є свободою.

4. Проте поставлене питання досі не вирішене. Бо з попередніх доказів зроблено висновок, що всемогутня Божественна воля, яка не

сковується і не стримується жодним законом, повинна була створити волю, подібну до себе, яка б керувалася вічними законами Божественної волі, яка її створила, ніякою силою не відверталася б від здійснення того, чого бажала, і не спонукалася б до здійснення того, чого не бажала. І що б вона не вважала за краще робити, чи добро, чи зло, вона не ухилялася б від наймудріших настанов Божественної волі, яка всі дії свободної волі, чи то правильні, чи то викривлені, передбачала б належним чином. Бо не треба вважати, що Творець Всесвіту створив розумну волю рабською. Хіба розум не притаманний людині субстанційно? Хто наважиться сказати це, коли є вірне визначення людини: людина є розумна воля, здатна до сприйняття мудрості! Отже, що дивного в тому, що людській волі притаманна свобода, якщо не дивуємося, що їй властивий розум?

Еріугена. Книга про божественне приречення.

Ансельм Кентерберійський

а

Глава II (Що) Бог воістину існує

Отже, Господи, що дає вірі розуміння, дай мені скільки сам знаєш, щоб я зрозумів, хто Ти є, як ми віруємо й те, у що ми віруємо. А ми віруємо, що Ти є дещо, більше чого неможливо нічого собі уявити. Тому, коли сказав безумець у серці своєму: «Нема Бога» — він сказав, що якоїсь природи нема? (Пс. 13,1; 52,1). Але, звичайно, цей самий безумець, чуючи, як я говорю: «Дещо, більше чого неможливо нічого собі уявити», — розуміє те, що чує, а те, що він розуміє, є в його розумі (*in intellectu*), навіть коли він не має на увазі, що така річ існує (*si non intelligat illud esse*). Бо одна справа — бути речі в розумі; інша — мати на увазі, що річ існує. Так, коли художник наперед знає те, що буде робити, він має у розумі те, чого ще не зробив, але аж ніяк його існування. А коли він уже намалював, він і має в розумі, й мислить так, як уже зроблено. Тому, переконується навіть безумець, що хоча б у розумі є дещо, більше чого неможливо собі уявити, так як він чує цей (вираз), він його розуміє, але все, що розуміється, є у розумі. І, звичайно, те, більше чого неможливо собі уявити, не може бути тільки в розумі. Бо коли воно вже є тільки в розумі — можна уявити собі, що воно є насправді. Значить, коли те, більше чого не можна уявити, є те, більше чого можна явити собі. Але цього, звичайно, не може бути. Тому, без сумніву, дещо, бі-

льше чого неможливо собі уявити, існує (*existit*) і в розумі, і насправді.

Ансельм Кентерберійський. Твори.

Оккам Уільям

а

Перш за все необхідно знати, що «одиничне» можна зрозуміти двояко. В одному сенсі «одиничне» позначає все, що є одне, а не багато. Тоді ті, хто вважає універсалію деякою властивістю розуму, яка може мовитися про багато речей, являючи собою не себе, а ці численні речі, повинні визнати, що будь-яка універсалія справді й на ділі є одиничне, бо, подібно до того, як кожне слово, яким би загальноприйнятим воно не було, воістину й на ділі одиничне й одне за числом, бо воно одне, а не багато, так і інтенція душі, що пізнала множину зовнішніх речей, дійсно й на ділі одинична, та одна за числом, бо вона одна, а не багато, хоча й позначає багато речей.

В іншому сенсі під іменем «одиничне» розуміється те, що одне, а не багато і за своєю природою не так, щоби бути знаком багатьох речей. І якщо зрозуміти «одиничне» так, то жодна універсалія не є одиничне, бо будь-яка універсалія по своїй природі така, що служить знаком багатьох речей і висловлюється про багато речей. Тому, називаючи універсалією те, що за числом не одне — власне такий сенс багато приписують універсаліям, — я стверджую, що (в такому разі) ніщо не є універсалією, якщо тільки ти не використаєш цю назву не у власному сенсі, сказавши, що народ — це деяка універсалія, бо народ не одне, а багато: але було б несерйозно.

Отже, ми маємо сказати, що будь-яка універсалія є дійсно одинична річ і універсалія вона тільки завдяки тому, що вона позначення, оскільки вона є знаком багатьох речей.

Оккам У. Про універсалії.

Фома Аквінський

а

...З огляду на це треба визнати, що в людині не присутня ніяка субстанційна форма, окрім однієї тільки субстанційної душі, і що остання, коли віртуально зберігає в себе душу чуттєву й душу вегетативну, насправді зберігає в собі форми нижчого порядку і виконує

самостійно усі ті функції, які в інших речах виконуються менш довершеними формами. Подібне треба сказати про чуттєву душу тварин, про вегетативну душу рослин і взагалі про всі більш довершені форми в їхньому відношенні до форм менш довершених (Сума теол., I, q. 76, 4 с).

Не форма визначається матерією, але скоріше матерія формою; у формі потрібно шукати основу, чому така матерія, а не навпаки. Осягнута розумом душа, як було сказано вище, в рамках природного стану речей займає серед інтелектуальних субстанцій нижчу сходинку. Це видно з того, що вона не володіє за своєю природою вродженим знанням істин, подібно до ангелів, але примушена по крупинках збирати істину з відокремлених речей через чуттєве сприймання, як говорить Діонісій Ареопагит у 7-й гл. «Про божественні імена». Але природа нічому не відмовляє в необхідному; звідси пішло, що осягнута розумом душа наділена не тільки здібністю осягати розумом, але також здібністю чуттєвого сприймання. Однак акт чуттєвого сприймання не може здійснюватися без тілесного знаряддя. Отже, необхідно було, щоб душа, яка осягає розумом, поєдналася з тілом такого роду, яке було б додатне як орган чуттєвого сприймання.

Коли душа, що осягає розумом, поєднується з тілом в якості його субстанційної форми, неможливо, щоб будь-який акцидентний устрій був посередником між тілом і душею, як узагалі між субстанційною формою і її матерією. З цього видно, що, як швидко матерія здатна до всіх актуальних станів у деякій послідовності, необхідно, щоб те, що безумовно первинне в актуальних станах, розумілося первинно в матерії. Але первинним серед усіх актуальних станів є буття. Отже, неможливо лишити матерію перш теплою чи кількісно визначеною, ніж актуально суцєю. Але актуальне буття вона отримує через субстанційну форму, яка повідомляє просте буття, як стверджувалося вище. Звідси неможливо, щоб якісь акцидентні устрої передіснували в матерії, передуючи субстанційній формі, і цей висновок поширюється на душу.

* * *

Про це говорить Арістотель: силогічний доказ учить знанням, розуміння ж повинно супроводжуватися досвідом, а не голим доказом. Коли ж він говорить у першій книзі «Метафізики», що ті, хто знає основи та причини, більш мудрі, ніж ті, хто має досвід, то там мова йде про тих, хто з досвіду знає тільки голу істину без [знання] причини. Я ж говорю тут про людину, яка володіє досвідом, яка

з досвіду знає основу й причину. Такі люди неперевершені в мудрості, як говорить Арістотель у шостій книзі «Етики», і їх простим речам потрібно вірити, так, якщо б вони навели докази, як філософ говорить там же...

Але досвід буває подвійним. Один — здобутий за допомогою зовнішніх відчуттів. Так ми досліджуємо небесні явища за допомогою вироблених для цього знарядь і земні речі випробовуємо за допомогою зору. Про те, що відсутнє в тих місцях, де ми знаходимось, ми дізнаємося від інших тямущих людей, які це знають із власного досвіду. Так вчинив Арістотель, пославши владою Олександра [Македонського] дві тисячі людей у різні країни, щоб вони дізналися на досвіді, про все, що є на поверхні землі, як про це свідчить Пліній у «Звичайній історії». Це досвід людський та філософський, яким може володіти людина завдяки дарованій їй благодаті. Але цього досвіду недостатньо людині, бо він не зовсім переконує нас стосовно тілесних речей завдяки труднощам пізнання, і тому святі отці та пророки, які першими дали світу науки, знаходили внутрішнє осяяння, а не обмежувалися відчуттями. Подібно до цього робили багато віруючих після Христа. Бо часто осяює благодать віри та Боже натхнення не тільки в духовних речах, а й у тілесних та філософських науках, як говорить Птоломеї у «Sentiloquium»: подвійний шлях пізнання речей, один через філософський досвід, інший, котрий, за його словами, набагато кращий, — через Боже одкровення... (873–874).

Фома Аквінський. Сума теології.

Про розквіт державного устрою

— Для розквіту держави урядовці повинні дотримуватися трьох умов: по-перше, підтримувати даний устрій у державі. Адже сам устрій, що панує, немовби уособлює мету. Отже, досягнення мети і підтримка існуючого устрою — дві взаємопов'язані засади, яких повинен додержуватися політичний діяч. Потім, і це по-друге, треба, щоб урядовці мали найголовніші повноваження й виконували ті завдання, яких вимагає дана посада, бо піддані часто у своїх діях не керуються розумом, отже, до них доводиться застосовувати примус, а це неможливо без широких і важливих повноважень. Третє: потрібно, аби правитель виявив чесноти і керувався законами (це стосується будь-якої держави) та правильними прагненнями, що можливо на підставі моралі. А ще він мусить, спираючись на закони, здійснювати розподіл так, аби це сприяло розквітові держави.

— Коли ж державці не наділені усіма такими рисами, тоді слід віддати перевагу тому діячеві, котрий має їх більшою мірою, а отже, дасть більше користі для державного устрою.

— Не вважаймо, однак, ніби для розквіту держави досить повноважень і любові до устрою, коли відсутня мораль, бо ж у такому разі правитель виявлятиме нестриманість, зарозумілість і самолюбство, бо більше він не зможе вгамувати своїх пристрастей.

— У державі слід оберігати найбільшою мірою ту частину (громадян), яка найбільше зацікавлена в збереженні існуючого устрою, а не ту, яка не підтримує його.

— А ще треба пильнувати, аби в державі не переступали середніх меж у різних сферах життя. Адже може трапитися так, що державний устрій загине, коли, приміром, хтось із правителів поверне в бік охлократії чи чогось такого.

— Найкращий засіб для розквіту державного устрою — це виховання (громадян) у душі прихильності до нього і діяльності, що узгоджується з існуючими звичаями, завдяки яким ми виховуємося в душі прихильності до існуючого устрою і завдяки чому сам устрій зберігається.

— Вважаймо нікчемним той спосіб життя, коли (при демократичному устрої) кожен живе за власним бажанням. Хибно міркувати, ніби життя у згоді із формою державного устрою — це рабство. Воно необхідне для розквіту й набуття більшої свободи, тобто коли ми діємо на підставі розуму і власних інтересів, і тоді, з огляду на інтелект, про людину можемо судити як про розвинуту істоту.

Фома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики».